

УДК 342.7

Л. М. Дешко
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародного публічного права
Київського національного торговельно-економічного університету

ГЕНЕЗА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЗВЕРТАТИСЯ ЗА ЗАХИСТОМ СВОЇХ ПРАВ І СВОБОД ДО ВІДПОВІДНИХ МІЖНАРОДНИХ СУДОВИХ УСТАНОВ ЧИ ОРГАНІВ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Дисфункції у правовій системі України, нефективні судові реформи, які уповільнюють процес європеїзації конституційних норм, еволюцію національної правової системи у межах європейського правового простору, загострили проблему забезпечення конституційного права людини звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій. Дослідження генези конституційного права на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій дозволяє проаналізувати найглибінніші його витоки та тенденції розвитку.

Концептуальні положення щодо конституційного права звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій містяться у працях М. Баймуратова, О. Батанова, Д. Белова, Ю. Бисаги, В. Волкова, М. Козюбри, О. Копиленко, А. Крусян, П. Любченко, Н. Мішиної, М. Орзіха та ін. Проте окремі комплексні роботи щодо генези зазначеного конституційного права відсутні.

Мета статті – виявити основні періоди становлення права кожного після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за відстоюванням своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій в контексті його генезису.

Ідеї захисту прав людини і громадянина міжнародними судовими установами та відповідними органами міжнародних організацій передувала ідея прав людини, яка своїм корінням сягає стародавнього світу. Початок V ст. до н. е. – 475 р. до н. е. характеризується зародженням у Стародавній Греції та Стародавньому Римі ідеї права та однієї з вихідних складових елементів ідеї прав людини – ідеї справедливості на фоні панування концепції всевладдя держави. 476 р. до н. е. – 40-і роки V ст. до н. е. – розвитком однієї з вихідних складових елементів ідеї прав людини – ідеї справедливості; зародження та розвиток таких вихідних складових елементів ідеї прав людини, як ідеї свободи та ідеї рівності людини, зародженням та розвитком пріоритету (верховенства) природного права перед державою, а також концепції обмеження свавілля абсолютизму; зародженням та розвитком ідеї захисту прав торговців державою перебування та ідеї відповідальності держави за порушення прав тор-

говців інших країн. В 450 р. до н. е. – IX ст. відбувається розвиток ідеї прав людини, яка включає такі вихідні складові: ідея свободи, ідея рівності, ідея справедливості; об'єктивізація інституту захисту прав торговців з інших держав державою їх перебування в перших джерелах права.

XIII сторіччя ознаменувалось гострою політичною боротьбою в Англії. Її політичним результатом стало прийняття Великої Хартії вольностей 1215 року, повний текст якої нараховує 63 статті. Не дивлячись на те, що статті цього документа розміщені без певної системи, тим не менш в юридичній науці загальноприйнято ділити їх умовно три групи: статті щодо матеріальних інтересів різних соціальних груп населення (ст. ст. 1, 2, 9, 13, 15, 18); статті, що реформують державний механізм англійської держави (ст. ст. 12, 14, 61); статті, що встановлюють принципи діяльності судово-адміністративного апарату (ст. ст. 17, 20, 21, 39, 40).

Хартія стала першим документом, в якому було нормативно закріплено обмеження свавілля абсолютизму. Яскравий приклад тому – ст. 39 Великої Хартії вольностей 1215 року, яка проголошувала, що жодна вільна людина не буде заарештована чи ув'язнена, чи позбавлена володіння, чи якимось іншим шляхом знедолена без наявності на те законного вироку згідно із законами країни. При цьому, ст. 39 цього документа передбачає можливість застосування покарання вільних, не інакше як по законному вироку, рівних за законом країни. У Великій Хартії вольностей 1215 р. вперше на нормативному рівні було закріплено процедуру призначення суддів, констеблів, шерифів і бейлифів (посадських осіб на місцях), обов'язок дотримуватися миру і вольностей, які були пожалувані Хартією, а також процедуру поновлення порушених прав.

Деякі вчені відносять до першого покоління прав людини і Велику Хартію Вольностей (1215), і Литовський Статут 1529 р. – пам'ятку права литовського, білоруського й українського народів. Низка норм права, викладених у Литовському Статуті 1529 р. є результатом подальшого розвитку норм «Руської правди» Київської Русі.

У кінці XVI – на початку XVII ст. відбулося становлення сильних централізованих держав та усвідомлення мислителями держави як феномену, який відокремився від суспільства, та який

має свою сферу діяльності, зазначає Ю. Самович [1, с. 33–34]. У передмові до Литовського Статуту 1588 р. також були висловлені гуманістичні ідеї свободи підканцлером Сапегою, який керував підготовкою законопроекту. Це були перші спроби офіційно провести ідейну лінію зв'язку свободи і права, утвердити свободу людини у формі права, проголосивши його верховенство.

XVII століття в Європі ознаменувалося поверненням до ідеї природного права. При цьому ідею природного права було трансформовано в цілісну доктрину. В ній знайшли відображення ідеї визначення прав і свобод людини і громадянина, характеристика їх місця в правовій системі, класифікації прав людини, співвідношення природного і позитивного, необхідності панування права у відносинах між індивідом та державою тощо. Паралельно з розвитком і становленням доктрини природного права було чи не вперше зроблено спробу серед загальної сукупності прав людини виділити своєрідне ядро – невід'ємні права людини, які згодом набули також статусу «невідчужуваних прав» і утворили основу для системного поєднання прав і свобод людини і громадянина. За своєю значущістю згадані зміни мали чи не вирішальний вплив на весь подальший процес вдосконалення системи прав людини [2, с. 32–33].

У працях Г. Гроція, Т. Гоббса, Б. Спінози, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Т. Джефферсона, І. Канта та ін. мислителів була напрацьована нова раціоналістична теорія прав людини.

Так, Г. Гроцій обґрунтував концепцію суспільного договору як джерела походження та правової основи діяльності держави. Мислитель вважав справедливою війну заради захисту чужих підданих, якщо над ними творять явне беззаконня (Г. Гроцій «Про право війни і миру» (1625 г.)). Відтак держава або держави, за Г. Гроцієм, не можуть бути осторонь, якщо інша держава порушує права своїх підданих. Не заперечуючи можливість об'єднання держав для справедливої війни в цьому разі, доходимо висновку, що Г. Гроцій розвив ідею обов'язку держави дотримуватися прав людини та започаткував ідею захисту прав людини іншою державою та/або державами.

Започаткована Г. Гроцієм ідея справедливості війни заради захисту чужих підданих, якщо над ними творять явне беззаконня, отримала розвиток у працях багатьох юристів XVIII–XIX ст. Так, обґрунтування права на гуманітарну інтервенцію зводилось до того, що кожна держава має гарантувати права своїх громадян незалежно від місця їх перебування. З цього випливає, що держава може правомірно застосовувати силу для їх захисту на території інших держав.

Дж. Локк (1632–1704 р.р.) вперше до системи невід'ємних прав людини відносить право на справедливий судовий захист і називає його га-

рантією захисту та невідчужуваності невід'ємних прав людини. Крім того, мислитель обґрунтовує, що праву людини на судовий захист кореспондує обов'язок держави забезпечити невід'ємні права людини. До того ж, Дж. Локк визначає гарантією реалізації права на справедливий судовий захист право на революцію. За Дж. Локком, державний режим має право на існування, якщо внутрішньодержавний механізм захисту таких прав є ефективним.

Доктрини, розроблені мислителями доби Відродження, отримали законодавчий вираз у період ранніх буржуазних революцій. У 1628 р. парламентом Англії було прийнято Петицію про право [3, с. 36]. Однак учені-конституціоналісти одностайні: найбільшим здобутком новонародженої системи британського конституційного права стало утвердження і конституційне закріплення інституту прав і свобод людини, який і сьогодні визнається основним для всіх національних систем конституційного права. Habeas corpus act, який і до сьогодні залишається фундаментальним джерелом конституційного права Великої Британії, та «Білль про права» (1689 р.) започаткували конституційне закріплення не тільки особистих прав і свобод людини і громадянина, а й режим громадянства, тобто об'єктивізували у найбільш спрощеному вигляді інститут конституційно-правового статусу людини і громадянина [4, с. 46].

Історичний процес розвитку розуміння та регулювання інституту прав людини в політико-правовій думці України проходив у тому ж напрямку, що й розвиток європейської політико-правової думки в цілому [5, с. 4]. В 1710 році приймається Конституція Пилипа Орлика, яка в національній конституційно-правовій доктрині є першим джерелом конституційного права України. Цей документ вперше закріпив інститут прав і свобод (вольностей) усіх вільних людей, а також право привілейованого прошарку тогочасного українського суспільства на звернення за захистом прав і вольностей до іншої держави в особі монарха та обов'язок іншої держави забезпечувати захист прав і вольностей. Федеральний суддя Сполучених Штатів Америки Богдан Фудей, виступаючи на конференції «Проект Конституції України, зазначив: «Конституція гетьмана Пилипа Орлика з 1710 року майже за вісімдесят років перед американською Конституцією взяла до уваги такі демократичні засади, як розподіл влад, обмеження влади уряду, приватну власність та незалежний судовий трибунал (навіть до тої міри, що козацтво могло судити гетьмана), сьогодні можна говорити, звичайно, умовно, що батько американської Конституції Джеймс Мересон перебрав для американської Конституції основні демократичні засади Конституції Пилипа Орлика» [6].

Ідеї, закладені в Литовських статутах, підґрунтя яких склали ідеї грецького філософа Аристотеля, отримали свій розвиток в іншій правовій пам'ятці «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.).

Розробляючи власну концепцію утворення держави, Девід Юм (1711–1776 р.р.) акцентує увагу на тому, що державна влада (держава) несе на собі низку зобов'язань щодо дотримання та забезпечення окремих прав людини з тієї причини, що жодна особа не погодилась би на утворення держави, яка б не забезпечувала ці права. В разі порушення невід'ємних прав державою, або якщо держава не гарантує їх – вона стає тиранією. У працях мислителів доби Просвітництва (Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Т. Джефферсона та ін.) отримали свій подальший розвиток ідеї про невідчужуваність природних прав людини, пов'язаних із ученням про поділ влади.

І. Кант підкреслював, що загальнообов'язковість права забезпечується засобами примусу, носієм яких є держава. При цьому держава зобов'язана функціонувати в рамках вимог права.

У Гегеля свобода, право, справедливість можуть бути реалізованими тільки в державі, яка відповідає своєму ідеалові – «субстанційній» державі [7, с. 94]. Гегель вперше сформулював думку про духовну єдність європейської нації. Хоча Гегель відкидає наявність претора між державами, у зв'язку з цим говорячи про неможливість міждержавних об'єднань і створення наддержавних органів, він все ж таки вводить поняття світового Духу, що стоїть над державами і застосовує по відношенню до них своє право, яке є найвищим правом. Як помічає О. Мережко, вершина – лише всеохоплююча політико-правова організація всього людства, як певної єдності. А справжнім правом світового Духу може бути визнано лише міжнародне право, що розуміється як загальнолюдське право [8, с. 45–50].

На кінець XVIII ст. відбувається формування цілісних національних систем конституційного права, що знайшли своє відображення в Конституції США та конституціях країн Європи. Т. Джефферсоном була розвинена доктрина природного права: уряди створюються для забезпечення невідчужуваних прав люди. Відтак забезпечення прав людини – обов'язок держави. Ідея невідчужуваних прав людини знайшла своє втілення в Декларації незалежності США (1776 р.).

Після проголошення Декларації незалежності Сполучених Штатів 1776 р. у Північній Америці було прийнято Конституцію Вірджинії від 12 червня 1776 р., яку Т. Джефферсон назвав «першою конституцією, створеною в усіх Сполучених Штатах». Через деякий час була прийнята Конституція США 1787 р. та Біль про права, ратифіковані Штатами у 1791 р. [4, с. 46].

Праці французьких просвітителів – Вольтера, Монтеск'є, Руссо та ін., а також праці мислителів доби Відродження – Г. Гроція, Дж. Локка та ін. стали теоретичним підґрунтям Декларації прав людини і громадянина 1789 р. У цьому документі вперше в історії політико-правової думки були проголошені природні та невід'ємні права людини і формально закріплені такі дві групи прав – права людини і права громадянина. Французька Декларація прав людини і громадянина стала підґрунтям для формування системи джерел конституційного права Франції та тогочасної континентальної Європи.

Відтак, наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. перші конституції як об'єктивізували інститут конституційно-правового статусу людини і громадянина, так і завершили формування первинної системи основних інститутів конституційного права. В часі об'єктивізація інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина співпадає з появою системи джерел конституційного права США та тогочасної континентальної Європи.

До XIX ст. у національних правових актах держав вже було закріплено певні стандарти прав людини, які носили несистемний характер. Зазначена система джерел конституційного права стала підґрунтям для каталогу прав людини, що згодом був закріплений у міжнародних документах, а також вироблення основних елементів механізму міжнародного захисту прав людини.

Так, у 1815 р. на Віденському конгресі було прийнято міжнародну Декларацію, в якій засуджувалась торгівля людьми. В подальшому заборона работоргівлі була закріплена в 1890 р. в Брюссельських актах. У 1899 р. та 1907 р. були прийняті Гаазькі конвенції, які заклали основу міжнародно-правової системи захисту людини в умовах збройних конфліктів.

Вперше у світовій історії питання захисту індивіда і його прав на міжнародному рівні було регламентовано класичним гуманітарним правом. Відбулося вдосконалення і внутрішньодержавного механізму захисту прав людини за рахунок використання засобів міжнародного правопорядку.

Зазначене дозволяє дійти висновку, що з класичного гуманітарного права було розпочато формування механізму міжнародно-правового захисту прав людини.

З метою розвитку співробітництва, досягнення миру і безпеки між народами створюється перша в історії міжнародна міждержавна організація – Ліга Націй. Під егідою цієї організації починає формуватися система захисту меншин (1919–1939 р.р.), найважливіша мета якої полягала в забезпеченні допомоги та захисту їх прав на міжнародному рівні. У 1928 році Міжнародна дипломатична академія прийняла Резолюцію про

необхідність визнання прав людини всіма державами. В 1929 році Інститут міжнародного права прийняв Декларацію про міжнародні права людини [4, с. 54–55].

Рух за вирішення питань, пов'язаних із правами людини, на міжнародному рівні широко розгорнулося під час і після Другої світової війни. Повоєнний етап розвитку і вдосконалення інститутів конституційного права країн світу позначився широким запровадженням традиційних і нових інститутів у країнах світу. Як відомо, більшість повоєнних конституцій сприйняли міжнародні стандарти прав людини, закріплені у Статуті ООН, Загальній декларації прав людини 1948 р., Європейській конвенції з прав людини 1950 р., Пакті про громадянські і політичні права 1966 р. та інших міжнародно-правових актах [4, с. 54–55].

Оцінюючи історичний процес міжнародного регулювання прав і свобод людини, зазначимо: розвиток міжнародного інституту прав людини відповідає розвитку національних правових систем і ступеню ефективності внутрішнього механізму захисту прав людини і основоположних свобод [15, с. 233–234].

На підставі вищепроведеного аналізу виявлено основні періоди становлення права кожного після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій у контексті його генезису:

початок V ст. до н. е. – 475 р. до н. е. – зародження в Стародавній Греції та Стародавньому Римі ідеї права та однієї з вихідних складових елементів ідеї прав людини – ідеї справедливості на фоні панування концепції всевладдя держави;

476 р. до н. е. – 40-і роки V ст. до н. е. – розвиток однієї з вихідних складових елементів ідеї прав людини – ідеї справедливості; зародження та розвиток таких вихідних складових елементів ідеї прав людини, як ідеї свободи та ідеї рівності людини; зародження та розвиток пріоритету (верховенства) природного права перед державою, а також концепції обмеження свавілля абсолютизму; зародження та розвиток ідеї захисту прав торговців державою перебування та ідеї відповідальності держави за порушення прав торговців інших країн;

450 р. до н. е. – IX ст. – розвиток ідеї прав людини, яка включає такі вихідні складові: ідея свободи, ідея рівності, ідея справедливості; об'єктивізація інституту захисту прав торговців з інших держав державою їх перебування в перших джерелах права;

X ст. – кінець XVI ст. – об'єктивізація в Єдиній Хартії вольностей 1215 р. прав різних соціальних груп населення, державного механізму та діяльності судово-адміністративного апарату, процедури поновлення порушених прав громадян;

кінець XVI – початок XVII ст. – виокремлення держави як феномену, невід'ємних прав людини, які набувають статусу «невідчужуваних прав», трансформація ідеї природного права як втілення загальної ідеї універсальної справедливості в цілісну доктрину, розвиток ідеї обов'язку держави дотримуватися прав людини та започаткування ідеї захисту прав людини іншою державою та/або державами;

середина XVII ст. – 1710 р. – об'єктивізація інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина в перших писаних актах країн тогочасної континентальної Європи та розвиток ідеї захисту прав людини іншою державою та/або державами;

1710 р. – перша половина XIX ст. – об'єктивізація інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина в перших джерелах конституційного права;

перша половина XIX ст. – 1948 р. – об'єктивізація інституту міжнародно-правового захисту прав меншин на основі певних стандартів прав людини, закріплених у національних правових актах держав;

1948 р. – 1991 р. – об'єктивізація інституту правового статусу людини та їх міжнародно-правового захисту в міжнародних документах, об'єктивізація інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина та їх міжнародно-правового захисту в повоєнних конституціях країн континентальної Європи;

1991 р. – 2004 р. – об'єктивізація та розвиток інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина та міжнародно-правового захисту прав людини в конституціях країн колишнього СРСР.

Література

1. Самович Ю.В. Право человека на международную судебную защиту: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.10. – Кемерово, 2007. – 439 с.
2. Пушкина О.В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення. – Київ: Логос, 2006. – 416 с.
3. Валеев Р.М. Международная и внутригосударственная защита прав человека: Учебник / Под. ред. Р.М. Валеева. – М.: Статут, 2011. – 830 с.
4. Носенко О.В. Інститути конституційного права України: проблеми теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук. – 206 с.
5. Мороз С.П. Ідея прав людини у політико-правовій думці України (IX–початок XX століття): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Харків, 2001. – 220 с.
6. «Вкрадені принципи» – Конституція Пилипа Орлика та основи американської демократії // Самостійна Україна. – 1995. – 19–25 вересня.
7. Трофанчук Г.І. Історія вчень про державу та право: Навч. посібн. для дистанц. навчання. – К.: Ун-т «Україна», 2004. – 82 с.
8. Чайковський Ю.В. Становлення міжнародного права: філософсько-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. – Одеса, 2009. – 201 с.

9. Deshko L. The subjective legal right structure to apply to international judicial institutions or to relevant bodies of international organizations // Права человека: теория, история, практика. Сборник научных трудов, посвященный 65-летию Всеобщей декларации прав человека / Под общ. ред. Е.М. Павленко. – Волгоград: Изд-во Волгоградского филиала ФГБОУ ВПО РАНХиГ, 2014. – С. 233–238.

Анотація

Дешко Л. М. Генеза конституційного права звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій. – Стаття.

Стаття присвячена аналізу становлення та розвитку конституційного права звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій у контексті його генезису. Автор акцентує увагу на тезі, що становлення та розвиток цього конституційного права не можна ототожнювати з генезисом системи чи форм і джерел конституційного права, які лише надають його генезису певної упорядкованості та завершеного вигляду. Виявлено основні періоди становлення та розвитку зазначеного конституційного права.

Ключові слова: права людини і громадянина, захист прав людини і громадянина, конституційне право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій.

Аннотация

Дешко Л. Н. Генезис конституционного права обращаться за защитой своих прав и свобод в соответствующие международные судебные учреждения или органы международных организаций. – Статья.

Статья посвящена анализу становления и развития конституционного права обращаться за защитой своих прав и свобод в соответствующие международные судебные учреждения или в органы международных организаций в контексте его генезиса. Автор акцентирует внимание на тезисе, согласно которому становление и развитие этого конституционного права нельзя отождествлять с генезисом системы или форм и источников конституционного права, которые только придают его генезису определенной упорядоченности и завершенности. Выявлены основные периоды становления и развития указанного конституционного права.

Ключевые слова: права человека и гражданина, защита прав человека и гражданина, конституционное право обращаться за защитой своих прав и свобод в соответствующие международные судебные учреждения или в органы международных организаций.

Summary

Deshko L. N. The genesis of constitutional right to apply to relevant international judicial institutions or to relevant bodies of international organizations. – Article.

Article is devoted to analyzes formation and development of constitutional right to apply to relevant international judicial institutions or to relevant bodies of international organizations in context of its genesis. The author focuses on point of view that formation and development of this constitutional right can not be equated to genesis of system or forms and sources of constitutional law, which only give to this constitutional right a certain order and completeness. The basic periods of formation and development of this constitutional right are revealed.

Key words: human and civil rights, protection of human and civil rights, constitutional right to apply to relevant international judicial institutions or to relevant bodies of international organizations.